

ИСТОРИЯ

Չին-թուրքական հարաբերությունների տրանսֆորմացիոն շրջանն ու «ույղուրական հարցի» չեզոքացումը (20-րդ դարի վերջ- 21-րդ դարի սկիզբ)

Խաչատրյան Ա. Գ.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
khachatryan.aleksandr@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ Չինաստան, Թուրքիա, Մին-Շիանգ Ույղուրական ինքնավար մարզ, ույղուրներ, դիվանագիտություն, անվտանգային հարցեր, պանթուրքիզմ

Период трансформации китайско-турецких отношений и нейтрализация «уйгурского вопроса» (конец XX века - начало XXI века)

Хачатрян А. Г.

Институт истории НАН РА (Ереван, Армения)
khachatryan.aleksandr@gmail.com

Аннотация: С конца 20-го века Китай продолжает укреплять свои позиции на международной арене и поддерживать добрососедские отношения с другими странами. Установив дипломатические отношения с Анкарой в 1971 году, Пекин стремился нейтрализовать прямое влияние Турции на «уйгурский вопрос».

В основе китайско-турецких отношений лежит не только множество проблем, но и общность интересов. С этой точки зрения, Китай, за счет углубления экономического сотрудничества, пытается проводить политику сближения с Турцией, в ответ ожидая от нее благоприятной позиции по «уйгурскому вопросу».

Ключевые слова: Китай, Турция, Синьцзян-Уйгурский автономный район, уйгуры, дипломатия, вопросы безопасности, пантуркизм

The transformation period of Sino-Turkish Relations and the neutralization of the "Uyghur Issue" (late 20th- early 21st century)

Khachatryan A. G.

Institute of History of NAS of RA (Yerevan, Armenia)
khachatryan.aleksandr@gmail.com

Abstract: Since the end of the 20th century, China has continued to strengthen its position in the international arena and maintain good-neighborly relations with other countries. By establishing diplomatic relations with Ankara in 1971, Beijing sought to neutralize Turkey's direct impact on the "Uyghur issue".

Sino-Turkish relations are based not only on disagreements but also on common interests. From this point of view, China, through deepening economic cooperation, is trying to pursue a policy of rapprochement with Turkey in return expecting a favorable position from it on the "Uyghur issue."

Keywords: China, Turkey, Xinjiang Uyghur Autonomous Region, uighurs, diplomacy, security issues, pan-Turkism

20-րդ դարի վերջից Չինաստանն իր հարակից տարածաշրջանով տրանսֆորմացիոն շրջան է ապրում: Դրա վառ ապացույցը նոր անկախ պետությունների, նոր դաշինքների, տնտեսական, քաղաքական միավորումների ի հայտ գալն է և պետությունների միջև հարաբերությունների վարման նոր ձևաչափի սահմանումը: Ընդհանուր առմամբ 20-րդ դարի վերջից ասիական տարածաշրջանում պետություններն իրենց արտաքին հարաբերություններում սկսեցին կարևորել ոչ միայն ներքին կայունությունն ու անվտանգությունը, այլև հարևան երկրներում և առհասարակ՝ տարածաշրջանում տեղի ունեցող զարգացումները: Այդ երևույթն արհեստաձին չէ, քանի որ գլոբալիզացիայի արդյունքում

երկրներն իրենց ենթակառուցվածքներով դառնում են միմյանց փոխկապակցված, իսկ տարածաշրջանային խնդիրներն՝ ընդհանուր: Նշված քաղաքիչներն ևս մեկ անգամ հաստատում են թեզն այն մասին, որ Մին-Շիանգում տեղի ունեցող գործընթացները և «ույղուրական հարցը» չեն կարող դիտարկվել միայն որպես ՉԺՀ ներպետական հարց: Չինաստանի Ժողովրդական հանրապետության «բաց դռների» քաղաքականության, ԽՍՀՄ փլուզման, Կենտրոնական Ասիայի նոր անկախ պետությունների ի հայտ գալու և «Երեք չարիքների» գործոնի առավել ակտիվ փուլ թևակոխելու հանգամանքով պայմանավորված՝ 20-րդ դարի վերջից ՉԺՀ ներքին քաղաքական օրակարգ է

մտնում «Մին-Շիանգի մարտահրավերը»: Այս կոնտեքստում հնարավոր չէ անտեսել ույղուրների հետ անմիջական էթնիկ, կրոնական, մշակութային կապ ունեցող և նույն արժեհամակարգը կրող թուրքերի և Թուրքիայի հանրապետության դերը՝ տարածաշրջանում և ՄՈՒԽՄ-ում շարունակական բնույթ ունեցող տարաբնույթ փոփոխություններում:

Թուրք-չինական հարաբերությունների բազմաշերտության փաստն ակնհայտ է, սակայն դրանք հնարավոր չէ բնութագրել որպես կայուն կամ բարեկամական: Միանշանակորեն այդ հարաբերություններում կարող ենք գտնել ույղուրական գործոնով պայմանավորված երկկողմանի քայլեր, որոնք հիմնավորվում են աշխարհաքաղաքական տեսլականի սկզբունքային տարբերություններով: Ընդ որում պետք է հաշվի առնել այն փաստը, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հաստատված միջազգային հարաբերությունների համակարգը փոխվում է՝ դառնալով բազմաբևեռ և ավելի ճկուն: Այս կոնտեքստում նախևառաջ անհրաժեշտ է պարզել, թե որն է թուրք-չինական հարաբերություններում այդ «ույղուրական բաղադրիչը» և ինչ ազդեցություն է թողել այն նշված պետությունների վրա՝ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց ի վեր:

Թուրք-չինական հարաբերությունների գծային պատկերը լի է բարձունքներով և անդունդներով, ինչն էլ խոսում է այդ երկկողմանի հարաբերությունների տատանողական բնույթի մասին: Ինչպես մի շարք կազմակերպություններ և պետություններ, Թուրքիայի հանրապետությունը ճանաչել է Չինաստանի Ժողովրդական հանրապետությունը վերջինիս հռչակումից քսաներկու տարի անց՝ 1971 թվականի օգոստոսի 5-ին [22]: Դա նշանակում է, որ «ույղուրական հարցը» կարող էր պաշտոնապես դառնալ երկկողմանի հարաբերությունների օրակարգային հարց միմիայն 1970-ական թվականների վերջից: Մինչև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելը, Թուրքիան՝ լինելով ՆԱՏՈ-ի անդամ և ԱՄՆ աջակիցը, սատարում էր Չինաստանի հանրապետությանը՝ չճանաչելով և դեմ քվեարկելով ՉԺՀ ՄԱԿ-ին անդամակցելու բանաձևերին: Դրան կարելի է ավելացնել Կորեական պատերազմում Թուրքիայի հակակոմունիստական դիրքորոշումը, Հարավային Կորեային սատարելու փաստն ու Չինաստանի հանրապետության՝ որպես Չինաստանի միակ լեգիտիմ մարմին ճանաչելու հանգամանքը [23]: Այդ գործոնների ամբողջությունը վկայում է այն մասին, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո երկու պետությունները ունեցել են զաղափարական և հեռանկարային տարբեր տեսլականներ, իսկ «ույղուրական հարցը» մասն է

կազմել կոմունիստական Չինաստանի դեմ ուղղված պայքարի: Ավելին, ունենալով պատմական, մշակութային և էթնիկ նմանություններ ույղուրների հետ, Թուրքիան՝ բացահայտորեն սատարել է «Արևելյան Թուրքեստանի» անկախ պետականություն ունենալու գաղափարը: Նորաստեղծ Չինաստանի կայացման պատմության ընթացքում և հատկապես 1955 թվականի Մաո Ջեդունի՝ ՄՈՒԽՄ-ի ստեղծման նախաձեռնությունից հետո, մի շարք ույղուրներ դժգոր մնացին նահանգում ընդունված որոշումներից: Թեև ՉԺՀ իշխանությունները հետագա տարիներին ույղուրներին ինքնավարություն տրամադրեցին և ընդունեցին էթնիկ փոքրամասնություններին վերաբերող բազմաթիվ օրենքներ, այնուամենայնիվ «ույղուրական հարցը» մղվեց երկրորդական պլան, որն էլ իր հերթին 1990-ական թվականներին մարգում ստեղծեց պայթուցիկ վտանգ իրավիճակ: Ելնելով վերոնշյալից, հնարավոր չէ անտեսել Թուրքիայի կողմից ույղուրներին աջակցելու դրսևորումներից մեկի՝ քաղաքական ապաստան տրամադրելու հանգամանքը: Մին-Շիանգից զաղթած ույղուրներին Թուրքիայի հանրապետությունը ընդունում էր որպես եղբայրական ժողովրդի ներկայացուցիչների և սատար կանգնում նրանց գործունեությանը թե Թուրքիայի սահմաններում, և թե դրանցից դուրս: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել դեռևս Ստամբուլում «Արևելյան Թուրքեստանի փախստականների ասոցացիայի» և «Դոգու Թուրքիստան ին սեսի» ամսագրի ստեղծման մասին [2], որոնց գործունեությունն ուղղված էր ոչ միայն ՉԺՀ իշխանությունների դեմ, այլև՝ խրախուսվում էր Թուրքիայի կողմից:

20-րդ դարի կեսից Թուրքիայի ակնհայտ հակաչինական քաղաքականության արդյունքում, հաջողությամբ Թուրքիա գաղթած Յուսուֆ Ալպտեկինը լայնածավալ գործողություններ է սկսում իրականացնել ի օգուտ Մին-Շիանգի անկախացման: Բնակություն հաստատելով Թուրքիայում, հետագայում նրա որդի Էրկին Ալկպտեկինը դառնում է Չինաստանի իշխանությունների կողմից ահաբեկչական կազմակերպության շարքին դասվող՝ Համաշխարհային ույղուրական կոնգրեսի (ՀՈՒԿ) նախագահ [8]: Թուրք-չինական հարաբերությունների հիմքում ընկած են տնտեսական շահեր, որոնք պարբերաբար զուգորդվում են երկկողմանի քաղաքական զսպվածության պահպանման միտում ունեցող քայլերով: Հայտնի է, որ 1995 թվականին Ստամբուլի «Մուլթան Ահմեդ» այգու հատվածներից մեկը քաղաքապետը անվանակոչել էր հենց Ալպտեկինի անունով ի հիշատակ «Արևելյան Թուրքեստանում» անկախության համար նահատակված ույղուրների [16]:

Թուրք-չինական հարաբերություններում ուլդուրական բաղադրիչի առկայությունն ուլդուրների՝ Թուրքիայի հետ ոչ միայն պատմական, մշակութային և էթնիկ նմանությունների արդյունք է, այլև երկկողմանի հարաբերություններում շահերի բախման և տարածաշրջանային մրցակցության հետևանք: ՉԺՀ հետ պաշտոնական դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց ի վեր, «ուլդուրական հարցը» վերածվել է թուրք-չինական «սիրախաղի», որի հիմքում առաջնայնորեն ընկած են քաղաքական և տնտեսական շահերը: Թուրք-չինական հարաբերություններում որպես «ուլդուրական հարցի» համարժեք կարող ենք վերցնել «քրդական հարցը», որի շուրջ Պեկինը ունի հստակ դիրքորոշում: Պաշտոնական ՉԺՀ-ն՝ Սին-Շիանգում առաջնորդվելով «ուլդուրական հարցի» չեզոքացման տրամաբանությամբ, չի կարող սատարել անջատողականությունն ու ահաբեկչական դրսևորումները Սիրիայում, Թուրքիայում և Իրաքում [21]: Դա նշանակում է, որ Չինաստանի իշխանությունները Անկարայի կողմից «ուլդուրական հարցում» ակնկալում են նույնատիպ դիրքորոշում, որը միանշանակ դրական կանդիդատու էրկու պետությունների քաղաքական երկխոսության վրա:

Ուլդուրական անջատողականության խնդիրը Պեկինի ներքին և արտաքին քաղաքականությունների առաջնահերթություններից մեկը դարձավ 1990-ական թվականներից: Չնայած Անկարայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու փաստին, 20-րդ դարի 1970-1990-ական թվականներին Պեկինը դեռևս ի վիճակի չէր միջազգային ասպարեզում գեոքաղաքական որոշումներ կայացնել կամ մասնակցել դրանց «քարտեզագրմանը»: Պատճառների հիմքերն օբյեկտիվորեն ընկած էին Չինաստանի ներքին անկայունության, քաղաքական փոփոխությունների, տնտեսական աճի բացակայության և միջազգային հարաբերություններում առաջնահերթ որոշումներ չկայացնելու հանգամանքներով: Դեն Սիաոպինյան բարեփոխումների արդյունքն ոչ միայն երկրաչափական պրոգրեսիայով աճող տնտեսությունն էր, այլև՝ Չինաստանի տարածաշրջանային, իսկ ավելի ուշ՝ աշխարհաքաղաքական հարցերին մասնակցելու և որոշումներ կայացնելու հնարավորությունը: Ընդ որում, ներկայիս միջազգային հարաբերությունների համակարգում այդ «հնարավորությունը» հավասարվում է «թելադրելու» սկզբունքին և ամրագրվում տնտեսական պոտենցիալի կարողությամբ: Դա է պատճառը, որ եթե մինչև 20-րդ դարի վերջին տասնամյակը Թուրքիան ակնհայտորեն աջակցում էր ուլդուրների անջատողականությունն ու անկախ պետականություն ստեղծելու գաղափարը, ապա

21-րդ դարի սկզբից Անկարան փորձում է վարել հավասարակշռված քաղաքականություն՝ հարաբերականորեն տնտեսական և քաղաքական կախում ունենալով Չինաստանի Ժողովրդական հանրապետությունից [12]:

Թուրքական գործոնը միանշանակ կարևորվում է ՉԺՀ արտաքին քաղաքականության ոլորտում՝ պայմանավորված մի քանի հանգամանքներով: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիայում իրենց ազդեցությունն են փորձում տարածել ինչպես Չինաստանն ու ՌԴ-ն, այնպես էլ Թուրքիայի հանրապետությունը: Եթե ՉԺՀ դեպքում Կենտրոնական Ասիան հանդիսանում է Սին-Շիանգի «կայունության բարձիկը», անվտանգության երաշխիքի, էներգետիկ ռեսուրսների օրրանը և չինական տարածաշրջանային ծրագրերի ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածքներից մեկը, ապա Թուրքիան՝ տնտեսական հետաքրքրություններ ունենալուց բացի, ունի աշխարհաքաղաքական իր ուրույն պլանը իրագործելու նպատակ: Պատմության ընթացքում թուրքալեզու ժողովուրդներին միավորելու և միասնական պետություն ստեղծելու Թուրքիայի այդ գաղափարն ու նկրտումները պատմությանը հայտնի են որպես «պանթուրքիզմի» գաղափարախոսության բաղադրիչներ [19], որոնք ուղղակիորեն առնչվում են տարածաշրջանային և աշխարհաքաղաքական գործընթացներում ներգրավված մի շարք ակտորներին:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիայում նոր պետությունների առաջացմանը զուգահեռ, Թուրքիան իր արտաքին քաղաքականությունում էլ ավելի խորացրեց «Մեծ Թուրան» ստեղծելու գաղափարախոսության կիրառելիությունը: Թուրքիայի հանրապետության ամբիցիաները պայմանավորված են Եվրասիա մայրցամաքում և հյուսիսային Աֆրիկայում իր ազդեցությունը տարածելու գործունեությամբ, որոնց էլ ծառայում է պանթուրքիզմի գործիքը: Այն նպատակ ունի միավորել թուրքալեզու ժողովուրդներին և դառնալ հզոր աշխարհաքաղաքական կենտրոն՝ Ադրիատիկ ծովից մինչև Սին-Շիանգ [3]: Եթե վերլուծենք պանթուրքիզմի գաղափարախոսության հիմնական ասպեկտներն ու պանթուրքիստական աշխարհագրական քարտեզը [20], ապա կարող ենք գալ այն եզրահանգման, որ այն լուրջ սպառնալիք է ներկայացնում, ոչ միայն Հայաստանի, ՌԴ-ի, Բուլղարիայի, Հունաստանի, այլև՝ Չինաստանի համար: Ուստի այդ տեսանկյունից, Չինաստանին անհրաժեշտ էր թուլացնել, չեզոքացնել Կենտրոնական Ասիայում թուրքական գործոնը և ունենալ «չինակենտրոն» հարևաններ: «Չինակենտրոն» եզրույթի հիմքում ընկած են Չինաստանի կողմից իրականացվող

փաթեթային ներդրումները, աջակցություններն ու քաղաքական, տնտեսական և անվտանգության պահպանմանը ուղղված միավորումների ստեղծման նախաձեռնությունները: Վերոնշյալից կարող ենք պնդել, որ ՍՈՒԻՄ-ում հաջողությամբ կիրառված տնտեսական բարեփոխումների և ինտեգրման փորձը, Չինաստանը փորձում է կիրառել Թուրքիայի հանդեպ: Դա երևում է 1990-2000 թվականների պաշտոնական Թուրքիայի՝ ուլդուրների անջատողականության ու անկախության հարցում հակաչինական դիրքորոշումից, որը 21-դարի նախաշեմին տրանսֆորմացվեց և ընդունեց ավելի չեզոք դիրք՝ թույլ տալով Չինաստանի հետ տնտեսական կապերի խորացումը: «1990-ական թվականների վերջում թուրք-չինական հարաբերություններում տեղի ունեցած այդ շրջադարձի հիմքում ընկած էին ՉԺՀ տնտեսական աճի բարձր տեմպերը, մեծ ներքին սպառման շուկա ունենալու հանգամանքը և այն զինատեսակների ու հրթիռային համակարգերի արտադրությունը, որոնք Թուրքիան ի վիճակի չէր գնել արևմտյան երկրներից» [12]: Ավելորդ չէ նշել, որ «ուլդուրական հարցում» հարաբերությունների կարգավորման առաջին քայլերը նկատվեցին 1998 թվականին, երբ Թուրքիայի իշխանությունները սահմանափակեցին ուլդուրական անջատողական խմբավորումների գործունեությունը Թուրքիայում, արգելեցին «Արևելյան Թուրքեստանի» դրոշը երկրում, իսկ մեկ տարի անց՝ Թուրքիայի հանրապետության վարչապետ Բյուլենթ Էջևիթի թուրք-չինական հարաբերություններում «ուլդուրական հարցի» վերացման մասին հայտարարությանը հետևեց ԱԹԱԿ-ի տաս անդամների ձերբակալությունը [12]: Չնայած գործադիր իշխանության ղեկավարի այդ հայտարարությանը, 21-րդ դարում ուլդուրական գործոնը շարունակում է էական դեր խաղալ թուրք-չինական հարաբերությունների օրակարգում:

Թուրք-չինական հարաբերություններում «ուլդուրական հարցի» առկայությունը թույլ է տալիս Թուրքիային որոշակի առումով դիվիդենտներ շահել Չինաստանի կողմից վարվող տնտեսական քաղաքականությունից: 20-րդ դարի վերջից Պեկինը նախընտրեց Մին-Շիանգում իրականացնել տնտեսական բարեփոխումներ և այդպիսով թուլացնել օտարերկրյա ներգործությունը ՍՈՒԻՄ-ում, չեզոքացնել անջատողական տրամադրություններն ու կարգավորել իսլամադավան ժողովուրդների հետ ունեցած հարաբերությունները: Թուրք և ուլդուր ժողովուրդների կապը հաշվի առնելով, Չինաստանը ձգտում է ավելի սերտ հարաբերություններ ունենալ Թուրքիայի հետ՝ հիմնական օրակարգային թեմա դարձնելով պետությունների միջև առկա տնտեսական

ներգրավածությունը: 1990-ական թվականների վերջին «ուլդուրական հարցում» ՉԺՀ համար բեկումնային փոփոխությունների առաջնային փուլը կապված էր ոչ թե տնտեսական, այլ անվտանգային հարցերի համատեղ լուծման հետ: Թուրքիան թուլացնելով «ուլդուրական հարցում» իր կոշտ և միակողմանի դիրքորոշումը, ցանկություն հայտնեց դառնալ չին-թուրքական, չին-ուլդուրական և Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ հարաբերությունների վարման «երկխոսության կամուրջը» [15]:

2000 թվականի ապրիլին ՉԺՀ նախագահ Շիանգ Ջըմինի այցը Թուրքիա համարվեց պատմական, իսկ Թուրքիայի նախագահը տրամադրված էր Պեկինի հետ տնտեսական հարաբերությունների նոր էտապ սկսել [17]: «Ուլդուրական հարցում» չինական կողմին անհրաժեշտ էր ձեռք բերել Թուրքիայի չեզոքության պահպանման պայմանավորվածություն: Այդ տեսանկյունից առաջին դե յուրե քայլերից մեկը համարվեց 2000 թվականների սկզբին երկու երկրների միջև ստորագրված՝ «Միջազգային հանցագործությունների դեմ պայքարի» վերաբերյալ համաձայնագիրը, որն ըստ էության անվտանգության ոլորտում համագործակցության պայմանագիր էր [18]: 20-րդ դարի վերջում թուրք-չինական հարաբերությունների լարվածությունը, ՍՈՒԻՄ-ում հասունացող անջատողական տրամադրությունները, Թուրքիայի քաղաքական օրակարգում փոփոխություններն ու ՉԺՀ տնտեսական հրաշքի արդյունքները ստիպեցին երկու կողմերին գնալ երկխոսության և պայմանավորվածություններ ձեռք բերել մի շարք ոլորտներում: Դրա վառ ապացույցն է, 2000 թվականի Շիանգ Ջըմինի Թուրքիա պաշտոնական այցից հետո, բարձր մակարդակի երկկողմանի փոխայցելությունների մեկնարկը և դրանց արդյունքում տնտեսական ցուցանիշների բարելավվումը [28]: Տնտեսական գործոնը Չինաստանի համար ունի զսպողական նշանակություն, որն էլ իր հերթին դրական է անդրադառնում Մին-Շիանգի և առհասարակ «ուլդուրական հարցի» վրա՝ թե ՉԺՀ ներսում և թե արտաքին աշխարհում: Այսպես, եթե դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց 30 տարի հետո՝ 2001 թվականին, Թուրքիայի և Չինաստանի միջև առևտրաշրջանառությունը կազմում էր ընդամենը 900 մլն ԱՄՆ դոլար, ապա 2008 թվականի տվյալներով՝ այն հասնում էր 12 մլրդ ԱՄՆ դոլարի [5]:

Երկրաչափական պրոգրեսիայով աճող ֆինանսա-տնտեսական ցուցանիշներին զուգահեռ, թուրք-չինական հարաբերությունները պարբերաբար ստուգաբար են հանձնում «ուլդուրական թեստի» միջոցով, որի արդյունքներն էականորեն անդրադառնում են «ուլդուրական

հարցի» միջազգայնացման վրա: Բացի Թուրքիայում գործող ույղուրական կազմակերպությունների գործունեությունից, որոնց անդրադարձել ենք հետազոտության երկրորդ գլխում, Թուրքիան համարվում է ույղուր փախստականների կարևորագույն կենտրոններից մեկը: Թուրքիայում կենտրոնացած ույղուրական սփյուռքը ներկայացնում է ՍՈՒԲՄ-ում ապրող ույղուրների համապարփակ պատկերը և ավելորդ չէ նշել, որ թուրքական իշխանությունների կողմից ոչ պաշտոնապես, սակայն աջակցություն է տրամադրվում ույղուր փախստականներին: Ավելին, այդ աջակցությունն արտահայտվում է նաև ույղուր ներկայացուցիչներին թուրքական անձնագրեր տրամադրելով և հնարավորություն տալով նրանց՝ գաղթել ՍՈՒԲՄ-ից դեպի հարևան երկրներ և Թուրքիա [24]: Բնականաբար Պեկինին չէր կարող գոհացնել նշված երևույթը, ուստի 21-րդ դարի սկզբին, բացի երկկողմ համագործակցությունից, 2013 թվականին ՉՃՀ-ը հետամուտ եղավ ներգրավել Թուրքիայի հանրապետությանը ՇՀԿ-ի գործունեությանը՝ հաստատելով վերջինիս ՇՀԿ երկխոսության գործընկերոջ կարգավիճակը [7]: Նշված քայլն ամիջականորեն կապված էր ույղուրական գործոնի և տարածաշրջանում անվտանգության երաշխիքներն ամրապնդելու հետ: Այնուամենայնիվ, 2000-ական թվականների թուրք-չինական հարաբերություններում տեղի ունեցած բեկումնային փոփոխություններից հետո, «ույղուրական հարցը» նոր փուլ թևակոխեց՝ պայմանավորված Ուրումչիում 2009 թվականի հուլիսի 5-ին սկիզբ առած և մի քանի օր տևած քաղաքացիական անհնազանդություններով ու բողոքի ակցիաներով: Ինչպես արդեն նշել էինք, պաշտոնական Պեկինը տեղի ունեցածն որակեց ահաբեկչության դրսևորումներ, անմիջապես մեղադրեց ՀՈՒԿ-ին, նրա ղեկավար Բեքիա Կադեերին և ույղուրական անջատողական ուժերին՝ պետական անվտանգությանն ու ներքին կայունությանը սպառնացող հրահրված գործունեություն ծավալելու մեջ [9]: Թեև այդ դեպքերից մեկ ամիս առաջ տեղի էր ունեցել Թուրքիայի նախագահ Աբդուլլահ Գյուլի և թվով 120 թուրքական խոշոր ձեռնարկությունների ներկայացուցիչների պատվիրակության այցը Չինաստան, Ուրումչիում տեղի ունեցած անհնազանդությունները բացասական ազդեցին երկրների երկկողմ հարաբերությունների վրա [14]: Ընդ որում Աբդուլլահ Գյուլը Թուրքիայի հանրապետության առաջին նախագահն էր, որը 1996 թվականից ի վեր առաջին այցն էր կատարում Չինաստան և իր վեցօրյա պաշտոնական օրակարգում հասցրել էր մեկնել Մին-Շիանգ՝ Ուրումչի [25]: Ուրումչիում տեղի ունեցած դեպքերի համատեքստում հատկանշա-

կան է, որ կողմերը դիվանագիտական ուղիղ խոդովակներում աջակցում են, իսկ ներքին հայտարարությունների միջոցով հակազդում միմյանց: Այսպես, 2009 թվականի հուլիսի 13-ին երկու երկրների ԱԳՆ ղեկավարների՝ Յանգ Շիեչիի և Ահմետ Դավուդթուրքի միջև տեղի ունեցած հեռախոսագրույցի ժամանակ, կողմերն ընդգծում են թուրք-չինական հարաբերությունների կարևորությունն ու միացյալ ուժերով իրավիճակից դուրս գալու պատրաստակամությունը [11]: Ուրումչիում կատարվածն, որն ույղուր և հան 184 ներկայացուցչի մահվան պատճառ դարձավ, Յանգը դիտարկում է որպես «Երեք ուժերի» կողմից իրականացված ակտ, որին ի պատասխան Թուրքիայի ԱԳՆ ղեկավարը ընդգծում, որ Թուրքիան հարգում է ՉՃՀ ինքնիշխանությունը, տարածքային ամբողջականությունը, չի խառնվի Չինաստանի ներքին գործերին և թույլ չի տա ոչ մեկին վերոնշյալ սկզբունքների դեմ սաբոտաժ իրականացնել [11]: Այնուամենայնիվ, ՍՈՒԲՄ-ում լարվածության ավելացումը չէր բխում Չինաստանի շահերից, իսկ դրան գումարվում է Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդոհանի կոշտ հայտարարությունը, որում նա մեղադրում է Պեկինին՝ ույղուրների նկատմամբ «ցեղասպանություն» իրագործելու մեջ [26]: 1998 թվականից ի վեր առաջին անգամ սինո-թուրքական հարաբերություններում ստեղծվեց «սառը պատերազմի» բաղադրիչներով հարուստ իրավիճակ: Պեկինի կողմից ահաբեկչական կազմակերպություն ճանաչված ՀՈՒԿ-ի նախագահ Բեքիա Կադեերը, ով Թուրքիայի իշխանությունների կողմից 2006 և 2007 թվականներին մերժվել էր մուսոքի վիզայի թույլտվությունից, ըստ 2009 թվականի հուլիսի 9-ին Թուրքիայի վարչապետի կողմից հնչեցված հայտարարության՝ կրկին հայտ ներկայացնելու դեպքում կկարողանար երաշխավորվել մուսոքի արտոնագրով [27]: Պեկինը չշտապեց պատասխանել Էրդոհանի հայտարարություններին, քանի որ Թուրքիայի իշխանությունների կոշտ արձագանքը՝ ներառյալ Թուրքիայում չինական սպրանքների բոյկոտը, կապված էին միմիայն ներքին իշխանությունը պահելու և հասարակության դժգոհությունները թուլացնելու հետ [12]:

Ույղուրական գործոնը միանշանակորեն լրջագույն նշանակություն ունի Չինաստանի արտաքին քաղաքականությունում և մեծ ուշադրության է արժանանում միջազգային հանրության կողմից: Չինաստանը գիտակցելով դրա կարևորությունը, փորձում է անվտանգության ոլորտում պայմանավորվածություններ ձեռք բերելով և հնարավոր «թշնամու» հետ խորը բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելով՝ չեզոքացնել ածանցյալ ռիսկերն ու վտանգները: Տնտեսական բաղադրիչի օգնու-

թամբ ՍՈՒԻՄ-ում հաջողության հասած չինական մոդելն առաջնային դիրք է գրավում նաև սինո-թուրքական հարաբերություններում: Ներկայիս իրավիճակում ուլդուրական գործոնը պարբերաբար կարող է վտանգել թուրք-չինական երկկողմանի հարաբերությունները, սակայն 21-րդ դարում պետությունների շուկայական հարաբերությունների գերադասելիության գործոնով պայմանավորված՝ խզումները կկրեն ժամանակավոր բնույթ: Վերոնշյալ թեզն ապացուցվում է նույնիսկ «Հուլիսյան դեպերից» մեկ տարի անց՝ 2010 թվականի հունվարի 9-ին, Չինաստանի և Թուրքիայի միջև 38 պայմանագրերի ստորագրումով, ըստ որի չինական խոշոր ներդրումային փաթեթի ընդհանուր արժեքը կազմել էր 1.05 մլրդ ԱՄՆ դոլար [10]: Դրանից գատ, 2012 թվականից, Պեկինի վերահսկողության ներքո, թուրքական կապիտալի ներհոսք նկատվեց Սին-Շիանգում, իսկ 2015 թվականի հուլիսին՝ ՉԺՀ և Թուրքիայի հանրապետության նախագահները համաձայնության եկան «յթույլատրել ոչ մի ուժի օգտագործել Թուրքիայի տարածքն ընդդեմ Չինաստանի ազգային անվտանգության և շահերի» [13]:

Չին-թուրքական ռազմավարական համագործակցությունը չսահմանափակվեց քաղաքական և տնտեսական ոլորտներով, այլ տեղափոխվեց նաև ռազմական ոլորտ: «2010 թվականի աշնանը Թուրքիան իր պատմության մեջ առաջին անգամ ՉԺՀ-ի հետ համատեղ զորավարություններ անցկացրեց «Անատոլիական արժիվ 2010» ռազմաօդային ամենամյա ուսումնական ժամանակների շրջանակներում, որոնք ավանդաբար վարում էր ԱՄՆ-ի և Իսրայելի հետ» [1]:

Վերոնշյալից կարող ենք գալ այն եզրահանգման, որ չինական վիշապի տնտեսական գործիքի կիրառելիությունը միանշանակ արդյունավետ է և կարող է ստեղծել շահավետ պայմաններ ոչ միայն երկկողմ, այլև տարածաշրջանային ակտորների միջև հարաբերությունները զարգացնելու համար: Ուլդուրների անջատողական տրամադրությունները վերահսկելու, ՍՈՒԻՄ-ում ներքին կայունություն ապահովելու և միջազգային հանրության հետ համագործակցելու չինական մոդելի կիրառման արդյունքում, Թուրքիայի և Չինաստանի միջև ապրանքաշրջանառությունը 2011 թվականին հասնում էր 18,74 մլրդ ԱՄՆ դոլարի [4], իսկ 2019 թվականին՝ 23,63 մլրդ ԱՄՆ դոլար [6]:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Հարությունյան Աղավնի** Չին-թուրքական հարաբերությունների ռազմավարական, քաղաքական, և տնտեսական համագործակցության

- առանձնահատկությունները. Ժամանակակից Եվրասիա, 2015, հատոր IV (1), ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան 2015,- 49-66 էջեր.
2. **Александр Кадырбаев.** Уйгуры, казахи и киргизы – тюрские народы современного Китая Научно-информационный бюллетень «Россия и мусульманский мир», Москва, 2012-1(235), 94-100 сс.
3. **Анатольевна В. С.** «Пантюркизм на современном этапе: теоретическая база и практическая деятельность». Социум и власть N3, 2011, - 75-78 с.
4. Перспективы двусторонней торговли между Китаем и Турцией благоприятны -- советник по торгово-экономическим вопросам посольства КНР в Турции Го Чуаньвэй. "Жэньминь Жибао", 19.02.2012. URL: <http://russian.people.com.cn/31520/7733296.html>
5. Посол Китая в Турции о стабильном развитии китайско-турецких отношений. "Жэньминь Жибао" на Русском, 24.06.2009. URL: <http://russian.people.com.cn/31520/6684735.html>
6. Товарооборот Турции и Китая за 5 лет составил \$126 млрд. Агентство «Анадолу», 29.02.2020. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0/%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82-%D1BB-126-BB%D1%80%D0%B4/1749496>
7. Турция-партнер по диалогу ШОС. Агентство «Анадолу», 26.04.2013, URL: <https://www.aa.com.tr/ru/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/%D1%82%D1%83%D1%80%D1%86%D0%D1%88%D0%BE%D1%81/251855>
8. Arabinda Acharya, Rohan Gunaratna, Wang Pengxin. Ethnic Identity and National Conflict in China. Palgrave Macmillan, 2010,- 258 pages.
9. Civilians and armed police officer killed in NW China violence. Official Website of Botschaft der Volksrepublik China in der Bundesrepublik Deutschland. 2009.07.06, URL: <http://www.china-botschaft.de/det/zt/antiterror/t571412.htm>
10. China signs \$1 bln contracts with Turkey. Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Turkey. 2010.01.09. <https://www.fmprc.gov.cn/ce/cetur/eng/ztx/t651240.htm>
11. Chinese, Turkish FMs hold phone talks on ties, Urumqi riots. Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Turkey. 2009.07.14. URL: <https://www.fmprc.gov.cn/ce/cetur/eng/ztx/t572749.htm>
12. **Fatih Furtun.** Turkish-Chinese Relations in the Shadow of the Uyghur Problem. Global Political Trends Center, Policy brief, 2010,- 9 pages.
13. **Galia Lavi,** Gallia Lindenstrauss. China and Turkey: Closer Relations Mixed with Suspicion.

- Strategic Assessment, Volume 19, No. 2, 2016,- 119-127pp.
14. **Gungwu Wang, Yongnian Zheng.** China: Development and Governance. World Scientific, 2013,- 556 pages.
  15. **Idris Bal.** Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era. Universal-Publishers. 2004,- 464 pages.
  16. **James Reardon-Anderson.** The Red Star and the Crescent: China and the Middle East. Oxford University Press, 2018,- 327 pages.
  17. Jiang's Turkey Visit a Historic One: Demirel. English People's Daily Online. 20.04.2000. URL: http://en.people.cn/english/200004/20/eng20000420_39346.html
  18. **Mehmet Soylemez.** Turkey and China: An Account of a Bilateral Relations Evolution/Asia Centre HK, 2017,- 8 pages.
  19. Pan-Turkism. Political Movement, Turkey. Official Website of Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/Pan-Turkism>
  20. **Paul Goble.** Ankara's Support for Turkic Groups in North Caucasus Calls into Question Borders There. The Interpreter, 2014. URL: <https://www.interpretermag.com/ankaras-support-for-turkic-groups-in-north-caucasus-calls-into-question-borders-there/>
  21. **Samuel Ramani.** China in the Middle East: The Iraqi Kurdish Question. Diplomat Media Inc, 2017. URL: <https://thediplomat.com/2017/10/china-in-the-middle-east-the-iraqi-kurdish-question/>
  22. **Selcuk Colakoglu, Arzu Turgut.** Turkey and Taiwan: The Relationship Seeking Its Ground. International Strategic Research Organization (USAK), 2011, 21 pages,- 9-10pp.
  23. **S. Colakoglu.** Dynamics of Sino-Turkish Relations: Turkish Perspective. East Asia, 2015,- 9 page
  24. Teresa Wright. Handbook of Protest and Resistance in China. Edward Elgar Publishing, The UK and NI, 2019,- 480 pages.
  25. Turkish president concludes China visit. Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Turkey, 2009.06.29. <https://www.fmprc.gov.cn/ce/cetur/eng/ztgx/t572762.htm>
  26. Turkish leader calls Xinjiang killings "genocide". Reuters, 10.07.2019, URL: <https://www.reuters.com/article/us-turkey-china-sb/turkish-leader-calls-xinjiang-killings-genocide-idUSTRE56957D20090710>
  27. Turkey to grant visa to Kadeer. The Himalayan Times. 09.07.2009. URL: <https://thehimalayantimes.com/world/turkey-to-grant-visa-to-kadeer/>
  28. **Zhiqiang Zou, Ahmet Faruk Isik.** China-Turkey Security Cooperation Under the Background of the 'Belt and Road' and the 'MiddleCorridor' Initiatives. Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies. , 2019, Vol. 13, No. 2,- 278–293 pages.

Содана/Հանձնվել է՝ 19.07.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.07.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 24.07.2020